

АВТОБИОГРАФИЯ ЛИ Е АВТОБИОГРАФИЯТА НА ГРИГОР ПЪРЛИЧЕВ?

Raymond Detrez

Мнозина от ранните изследователи на *Автобиографията* на Григор Пърличев¹, съвременници и очевидци на описаните от него събития, обърнаха внимание на субективния и дори тенденциозен характер и на огромните пропуски в нея. (Баласчев 1897: 5; Матов 1895: 157-8; Шапкарев 1895: 289-96) От една страна, както всеки автобиограф, Пърличев украсява автопортрета си, като преувеличава своя дял в църковната борба в Охрид и изобщо ролята си като български 'будител' и представя себе си като герой и мъченик за националната кауза. От друга страна, той с мълчание отминава конкретните исторически събития, в които той действително играе водеща роля. Тези особености губят противоречивия си характер, ако изхождаме от това, че *Автобиографията* на Пърличев, за разлика от другите български възрожденски автобиографии, притежава по-скоро художествен, отколкото документален характер. Разбира се, че *Автобиографията* на Пърличев си е автобиография, каквото и да се опита да подсказже провокиращото заглавие на тази статия, но имаме работа с една романизирана автобиография с немалко фиктивни елементи, както например многобройните възпроизведени диалози, които не могат да бъдат автентични, а търсят драматичен ефект. (Marković 1986: 17-19)

Литературният жанр, който на Пърличев е служил като модел при написването на своята *Автобиография*, изглежда е средновековното житие. Пърличев трябва да е бил добре запознат с този вид текстове. За това свидетелстват многобройните препратки

към Стария и Новия завет в проповедите му (Пърличев 1980: 195-212, 217-221, 232-237, бележките на стр. 431-436) и разказаното от самия него в *Автобиографията*. Някои от “ония елиноцърковни ръкописи на пергамент”, които той като дете чел “като печатаните” (*Авт.* 211-213) много вероятно били жития. Заниманията му като преписвач (между другото на “филладата на седъмчислениците”) също се отнасят към религиозно четиво. (*Авт.* 527-531) И между текстовете, с помощта на които той се запознал със “славянски” (тоест църковнославянски) език в Цариград през 1868 г. сигурно е имало и жития. (*Авт.* 1501-1502)

Характерно за житието е, че разказът се разработва в различни епизоди, които отговарят на основните моменти в живота на Исус Христос и водят до централното, доминиращо събитие — страданията на светеца. (Станчев 1982: 123-127) Тези особености на жанра не изискват и не позволяват подробно излагане на конкретни исторически събития. От средновековното житие обикновено малко научаваме за всекидневните занимания на светеца, дори когато той е с дълга кариера епископ. Така и за многогодишната дейност на Пърличев като учител и деец в църковната борба в Охрид не научаваме почти нищо конкретно. Най-подробно той описва победата си на поетическия конкурс в Атина и последвалите я конфликти с някои гърци (*Авт.* 1019-1294), и преживяванията му по време на интернирането му в охридския и дебърския затвори през декември 1868. (*Авт.* 1506-2855) Докато, както ще видим, събитията в Атина се представят, в духа на житийната литература, като ‘изкушение’ (от гърцизма), преживяванията в затвора представляват ‘страданията’. Те са кулминационната точка във всяко житие на светец-мъченик; неслучайно те и в *Автобиографията* на Пърличев заемат почти половината от целия обем на разказа.

На сходствата между пърличевата *Автобиография* и житието вече няколко пъти обръщаме внимание. (Detrez 1988; Детрез 2001). Поводът отново да се занимаваме с тях е излязлото през 2005 г. изследване на Томас Прач (Thomas Pratsch) за агиографския топос в средновизантийските жития. (Pratsch 2005). Оказва се не само, че повечето от характерните за житието топоси се намират и в Автобиографията на Пърличев, но и че последователността, по

която се явяват в житието съвпада с тази в *Автобиографията*. Разбира се, *Автобиографията* е ‘секуляризирано’ житие, чийто герой не е християнски мъченик, страдал за вярата си, но ‘национален герой’, страдал за национална кауза. Освен това, в Пърличевата *Автобиография*, написана през 80-те години на XIX век, се открива и влиянието на тогавашната романтична литература, с която той се запознал по време на пробиваването си в Атина.

Преди да пристъпим към прегледа на житийните топоси в *Автобиографията* на Пърличев, трябва да се спрем на едно друго Пърличево произведение, което е тясно свързано с *Автобиографията* и което хвърля допълнителна светлина върху неин житиен характер. Става дума за съчинението *Мечта на един старец*. В началото на 1883 г. Пърличев е поканен от в. *Балкан* да сътрудничи като дописник.² След известно колебание, той орговаря с една високопарна статия, датирана “Охрид, 27 март 1883” и излязла във в. *Балкан* в брой 13 от 27 април под заглавието ‘Мечта на един старец’. (Пърличев 1980: 243-249, вж. и бележките на стр. 442-443) В нея Пърличев разговаря с ‘българския си гений’, който го водел през целия си живот. Щял да се откаже от поканата на в. *Балкан* поради голямата си заетост, но ‘българският гений’ го призовал да приема. Не са известни материали, които Пърличев може да е изпращал за публикация във вестника. Може би нямал време, защото, както научаваме от *Автобиографията* му, през лятото на 1883-та година се преместил от Охрид в Солун, където бил назначен като учител в Българската гимназия. (Авт. 3160-3163) В. *Балкан*, впрочем, през октомври 1883 г. спира да излиза.

Съществува пряка връзка между ‘Мечтата на един старец’ и *Автобиографията*, която Пърличев пише в Солун от април 1884 г. до май 1885 г.. Списъкът на обстоятелствата, които карали Пърличев да откаже на молбата на в. *Балкан*, изглежда като кратка автобиография:

(...) естествено слаб телом, а още повече ослабел от дългогодишното и безплодно елинско учение, от денонощни трудове, от съдилищни прения с несвещени свещеноначалници, от ужасни тъмници, от

тяжестта на годините и на веригите, огорчен от груба критика, изнурен от развален въздух на зле съградени и зле поддържани училища [...] (Пърличев 1980: 243)

На всички тези остоятелства и събития Пърличев се връща в *Автобиографията* си. Някои подробности почти буквално се повтарят. В ‘Мечта на един старец’ четем:

Колко ласкателно ти [тоест ‘българския гений’, R. D.] ми се представи в Атина, когато пред университета минах к вечеры костурските работници и си се разговаряха по матерния, по свещения, по българския язык. Помниш, как студентите, като чуха българския язык, презреха говора и говорителите, и казаха: “Ето минуват воловете”. (Пърличев 1980: 244)

В *Автобиографията* тази сцена гласи:

Когато костурските майстори вървеха к вечеру пред университета и си говореха български, те (съучениците ми) казваха: “ἰδοὺ πρῶτον τὰ βῶδια” – “ево ти минат воловете”. Късаше ми се сърцето. Оскърбен в народното честолюбие, тлеех от гнева и не можех да го излея... (*Авт.* 894-897)

За смъртта на Миладиновите се съобщава в ‘Мечта на един старец’ по следния начин:

Помниш ли, когато “Дунавский лебед” гръмко извести в Атина смъртта на братия Миладинови, колко решително аз оставих там всичкото украшение на живота си и тръгнах за в отечеството си да му служа даром, да умирам заедно с умирающите си съграждани, да им покажа правилния път към напредъка, да изкореня елинския язык от църкви и училища, след четири века на варваризъм да въдворя изново звучния славянизъм, и за народния напредък и отмъщение за смъртта на учителите си да претърпя неискзани мъки? (Пърличев 1980: 245)

А в *Автобиографията*:

Един ден дяконът на Руската в Атина църква с много нажален тон ми каза: “Погинаха в Цариградските тъмници братия Миладинови и ... може би отровени. Това четох днес в “Дунавский лебед”. Останах как статуя недвижен и безответен, но сърцето ми къленеше гръцкото духовенство.

Прибрах вещите си. [...] търгнах с твърдо решение да гина или да отместя за Миладинови. (*Авт.* 1284-1294)

Ясно е, че съществува ‘генетична връзка’ между ‘Мечта на един старец’ и *Автобиографията*. ‘Мечтата на един старец’ ни помага да разберем процеса на секуляризация на религиозните съдържание и послание на житието. Докато християнският светец се води от вярата си в бога, Пърличев като ‘национален герой’ е воден от ‘българския гений’. Пърличев му се обръща така, както светецът би се обърнал към своя Бог:

И аз, с упование на младостта си, бех ти всесърдечно послушен, оставих богатата си годеница Панахия [тоест медицината, R. D.] и себе цялото тебе предадох, и с помощта твоя отвърнах им, поразих като едного мъжа. (Пърличев 1980: 244)

А ‘българският гений’ му отговаря, приемайки го в синаксара на ‘националните герои’:

Прими благодарения на целий български народ и бъди във веки благословен, мой верний! Не си ме заборабил, нема да те заборава; ще разглася името твое на далечни страни, ще пронеса мътва, пред която има да трепне от радости всякое славянско сърдце. (Пърличев 1980: 244)

Изобщо, целият разговор диша една религиозна атмосфера. Пърличев нарича ‘българския си гений’ ‘мой дух’ (Пърличев 1980: 248) Като излезе от стаята, геният “я остави пълна с тиха светлина и свещено благовоние”. (Пърличев 1980: 248-249) По този начин ‘Мечта на един старец’ подкрепя разбирането на *Автобиографията* като създадена под влиянието на средновековното житие.

Сега да разгледаме агиографските топоси в пърличевата *Автобиография* въз основата на изследването на Прач. В него топосите са подредени в отделни глави съответно мястото на появяването им в течението на разказа. Ние ще структурираме нашето изложение по същия начин, тъй като идентичната последователност на появяването на топосите допълнително потвърждава нашата теза.

1. Увод (*Prooimia*)

Pratsch (2005: 19-40) различава четири уводни топоса, от които два се срещат и в *Автобиографията*: топосът на скромността (*topos modestiae*), който всъщност е *captatio benevolentiae* и включва и топоса на съмнението (*Zweifelsfrage*), и топосът на причината за написването (*causa scribendi*), при който 'ползата' от назидателен пример се оказва най-разпространената причина. Пърличев почва своята *Автобиография* по този начин:

Да пиша ли биографията си? Да обнародвам ли най-тънките подробности на краткия си живот? Да се сравня ли с онзи безумно-горд калугерин, който след смъртта си сериозно се загрижил да остави своите бройници в наследство на папата и разни други свои вещи на разни калугерици и постници?

Дълго време се колебаех и нито бих писал, ако не бех уверен, че биографиите са доста полезни книжки. (*Авт.*: 253)

При Пърличев присъстват топосите на скромността, на колебанието и на полезността. Разбира се, такива уводи намираме и в други български възрожденски автобиографии, но в пърличевата *Автобиография* той е изключително изработен, подробен и въпреки шеговития тон стереотипен.

2. Произход, родители, рождение (*Herkunft, Elternhaus, Geburt*)

Отбелязването на мястото (обикновено града) и годината на раждането също така се среща във всяка (авто)биография и не

може да се тълкува като специфичност на житийния жанр. Формулировката “родители доста бедни, но честни” (*Авт.*: 13) със стереотипността все пак напомня житието, където бедността на родителите обикновено върви заедно с набожността им (Pratsch 2005: 62-63) — при Пърличев в секуляризирания вариант ‘честността’. Родителите проявяват изключителни качества като добродетелност, милосърдие, щедрост (*διδόναι τοῖς πένησι*, ‘дава на бедните’) и подобни. (Pratsch 2005: 67) Тъй като бащата починал когато Пърличев бил на шест месеца, той в *Автобиографията* се замества от дядото, който “всека събота просеше милостиня за завторниците” (*Авт.* 23-24). Най-много извънредни качества Пърличев приписва на майка си, която била “благородна, неуморна, добродетелна, свещена майка” (*Авт.* 374), дълбоко вярваща (“с истинска в Бога вера, каза, че Господ ще ни помогне”, *Авт.* 269-270) и изключително работлива (“... майка беше упражнена в домашни и земеделчески работи. Она беше лъвица телом и душею. Мишците и бежа железни, лицето слънцем почернело от полските трудове (*Авт.* 277-280). На дарбите на майка си като примирителка и лечителка Пърличев се връща и по-късно в *Автобиографията* си. (*Авт.* 1355-1367)

3. Детството и юношество (*Kindheit und Jugend*)

В житията, светецът от дете се отличава от другите деца със своята зрялост (*puer maturus*) и мъдрост (*puer sapiens*). Той притежава изключителни свойства и прави впечатление не на дете, а на възрастен. (Pratsch 2005: 83-92) И Пърличев във своята *Автобиографията* представя себе си като рано узряло дете. Вече на четиригодишна възраст, той преодолява трудностите на гръцката ортография:

Бех едва четиригодишен, когато дедо ми достави един гръцки буквар по ветшайщата метода и ме изучи на имената на буквите: алфа, вита и пр., които разпознах в няколко дена. Но когато почна да ме учи на сричание: вита — алфа — *ва*, вита — епсилон — *ве*, такво учение виде ми се съвсем странно и мислех с слабия си мозък: как е възможно цели две

думи да са равни с един слог. Разумева се, това беше мисъл неизречена с думи. При все това, в няколко дена победих тази мъчнотия. (*Авт.* 26-35)

Той чете ръкописи като печатани книги (*Авт.* 212-213) и става най-добрият четец в църквата (*Авт.* 771-772) Единствено той разбира уроците на учителите си и успява да отговаря правилно на въпросите по време на изпитите (*Авт.* 474-517).

След като дядо му на шега го оплашва, Пърличев си задава екзистенциални въпроси, които едва ли би си задавало едно пет-шестгодишно дете:

“Како ќе се живеј?” мислех си аз, а тая мисъл остана царица на всичките ми мисли.[...] Естествено нервик, тогава станах много пораздражителен: “Чему ми е живот, кога имало е желки мџителки? Еда ли мало са другите ни мџки?” (*Авт.* 75-82) ³

Авторите на възрожденските автобиографии, в резултат на огромното му обществено значение, обикновено обръщат много внимание на образованието. Това прави и Пърличев. (*Авт.*: 93-140) В житието образованието на бъдещия светец обикновено се описва съвсем схематично и стереотипно. (Pratsch 2005: 92-93) Има, обаче, и едно интересно съответствие между житието и пърличевата *Автобиография*. Става дума за отношението на бъдещия светец към езически познания, които, като порасне, отрича и осъжда. (Pratsch 2005: 100-101) Пърличев проявява подобно отношение към обучението на гръцки и на гръцките познания, които от гледна точка на националното самоосъзнаване са еднакво ‘еретични’:

Тогава големо старание се полагаше за размножаване на певците, на църквите, на октоиха, на псалтирите.[...] Гръцкото духовенство беше вдъхнало на населението такъв един фанатизъм, щото във всека почта къща се намираше октоих или псалтир. [...] Фанатизмът тога беше такъв, че най-знатните фамилии (Н. П. Робевци, Паунчеви и пр.) истъргваха синовете си от деловодителство на велика търговия и ги поставяха учители за “Бог да прости”, – както те казваха, за да ни

преподават даром и с фанатически жар непонятни граматически правила. (*Авт.* 144-162)

4. **Призвание** (*Berufung*)

В житията топосът на известяването на бъдещия светец за неговото призвание или мисия е почти задължителен. (Pratsch 2005: 109-110)
В *Автобиографията* Пърличев се представя като “избран” борец против “аристокрацията”, тоест против погърчените охридски чорбаджии. След като опише тежката участ на майка си, която била принудена да работи като слугиня по къщите на богатите, той изтъква:

Туй не малко повлия, дето после станах най-буен и страстен член на опозицията против аристокрацията. Како да бех избран за общ отмъстител за бедните, всекога съм мразил, гонил и бил децата на богаташите, на чорбаджиите и на учителите си, когато они постъпваха гордо със съучениците ми. (*Авт.* 360-365)

Мисълта, че Пърличев е “избран” и “призван” да изпълни възложена нему задача се изразява още по-ясно в *Мечта на един старец*:

Дух мой! [...] Зная, че си дошъл да ми наложиш нещо. (Пърличев 1980: 243).

Тога колко ласкаво ти ме потрепа по плещите и ми каза: “Отмъсти им! Отмъсти им за Костур и за целия български народ! [...] И аз, с упование на младостта си, бех ти все сърдечно послушен, оставих богатата си годеница Панахия [тоест медицината, R. D.] и себе цялото тебе предадох, и с помощта твоя отвърнах им, поразих като одного мъжа. (Пърличев 1980: 244)

Аз не писах за гърците, освен по твоя заповед. Същият, който ми наложил едно дело, може ли да ме кори за извършването му? (Пърличев 1980: 245)

5. Отричане (*Entsagung*)

Под ‘отричане’ разбираме отхвърлянето от светеца на света и светските занимания. На известна възраст той се отвръща от обществото и търси възвишеното и божественото. (Pratsch 2005: 117)

И Пърличев изпитва подобно отвращение от обикалящата го действителност:

Се чудех, как може да има на света хора толко глупави, щото да обичат и да оценяват такъв живот. (*Авт.* 391-393) ³

Верно е, обаче, че тогава всичко беше ми омръзнало. Не обичах нищо на света освен Омира и майка, и Богородица, пред която се покланяхме. [...] Се чудех как людие могат живе в тази плачевна долина. Постоянната ми мисъл беше: или съвършенство, или смърт. (*Авт.*: 1980: 735-740)

Прач обръща вниманието на решителната роля, която в момента на оттеглянето от света играе учител или духовен ръководител, показващ пътя. (Pratsch 2005: 130-132) Като такъв в *Автобиографията* се явява Димитър Миладинов, който при преподаването използва българския език:

Как за утешение на миналите ни нещастия, Митре Миладинов дойде да учителствува в Охрид. [...] Между десетте учители, които се променяваха през моето в Охрид ученичество, ни един не се оказа толко полезен на учениците, колкото Миладинов. Он в всека постъпка имаше нещо привлекателно. Словото течеше из устата му като мед. Свещен огън гореше в очите му. Он знаеше, че треба да ни учи на гръцки: инако не можеше и да се мисли. Но ето, той как ни учеше: “Донеси вода – φέρε νερόν” и т. н. [...]

От много градове и паланки на Македония и от най-западната част на Албания се стекоха ученици в Охрид да се учат при Миладинова [...]. (*Авт.* 635-660)

За огромното влияние, което Димитър Миладинов като духовен водач оказвал на Пърличев, свидетелствува решението на последния да напусне Атина и да се върне в Охрид за да отмести за смъртта му.

6. Оттеглянето (*Rückzug*)

Топосът на оттеглянето от света, свързан с монашеския живот и с обета за безбрачието (Pratsch 2005: 119 и сл.; също 137 и сл.), не присъства убедително в *Автобиографията*. Пърличев не се оттегля от света. Обетът за безбрачието коментира на края на автобиографията си, след извършването на подвига, когато той се жени. Интересно е, че и в този случай християнският и светският подвиг се отъждествяват.

Ако и да не съм никак нарочит за обществен живот; ако и да знаех; че Исус Христос и изрично, и с собствения си пример, препоръчва безбрачието; ако и да знаех, че Св. Апостол Павел казва: “Добро е бракът, но по-добро е безбрачието”; ако и да знаех, че който иска да се посвяти на отечеството, трябва да е безбрачен, – като на пук обаче на мъчителите си, се ожених. – На всеки българин желая да има домакинка, както моята, но верно е, че бих бил по-полезен на отечеството, ако бих останал свободен. (*Авт.* 2907-2917)

7. Странствуване (*Wanderschaft*)

Топосът за оттеглянето е тясно свързан с този на странствуване. Характерно за местата, които светецът посещава по време на странствуванията си или на които се оттегля, е, че те припадат или към категорията на ‘приветливото място’ (*locus amoenus*), напояващо рая, или към тази на ‘страшното място’ (*locus terribilis*), напояващо ада. (Pratsch 2005: 143-154). И Пърличев вмъква в своята *Автобиография* такива места, но връзката им с житийния жанр е слаба. Отношението на Пърличев към природата е по-скоро това на романтичен поет. За влашкото село Белица, където през 1850 се условил като учител, дава следната ‘райска’ картина:

Там природата виде ми се чудесно хубава. Скромният, синият подлеск (менекше), който балсамираше въздуха с упивателната си миризма, богатите конопища, обработани от неуморни домакинки, силната покрай потока растителност, дето се светкаха безбройни светулки, високите ябълшници, нагнати под тежестта на неимоверно големи и вкусни ябълка – ме заставиха да стихотворствувам и без да ща. (*Авт.* 970-977)

Макар че Пърличев бяга от Белица поради липсата на хигиена на “беличкото общество”, Белица е единственото място, споменато в *Автобиографията*, където той сред ‘райска’ природа намира спокойствие и утешение от мъчителния, неприемлив за него свят.

8. Изкушение (*Versuchung*)

Топосът на изкушението и на отстояването на изкушението заема важно място в повечето жития. Светецът, примамван от дявола или от някой демон, трябва да направи решителен за по-нататъшния си живот избор между злото и доброто, между отстъпничество и привързаност към (правата) вяра. Той по този начин става “борец”. (Pratsch 2005: 160-161) В *Автобиографията*, Пърличев описва подобни ситуации, но привързаността към вярата е заместена от привързаността към народността. Обикновено, опитите, предприемани за да се изкуши светецът, са няколко. В *Автобиографията*, топосът на изкушението също така присъства в няколко вида, свързани с пребиваването му в Атина и спечелването на първата награда на Атинския поетически конкурс. На тези събития Пърличев посвещава седем страници (една десета част) от *Автобиографията*. Изкушението се състои в това, че след победата му на конкурса Пърличев става уважаван и ласкан гръцки поет и му се предлага привлекателно бъдеще в Гърция при условие, че той вече се обявява като грък, тоест ако се подава на опитите на гръците “да го посвятят на гръцка служба” (*Авт.* 1153-1154). Опасността от родоотстъпничеството става толкова по-голяма, колкото и той себе

си смята за велик гръцки поет, ако “се възгордява”, както той се изразява (*Авт.* 1198-1199). Един от състудентите му му казва:

- Обща радост е в Атина, че ни се явил втори Омир. [...]
- Недей така говори: страх ми е да не се възгордея. Страх ми е от песента ваша, както от сиринската. [...]. (*Авт.* 1193-1199).

Отказът на Пърличев от предложенията на неговите “прилъстителни” напомня с решителността си диалозите между светците и дявола или демоните в житията:

- Искаш ли да те пратим в Оксфорд или в Берлин да се учиш на общи сметки? Узнах, че целта им беше да ме посвятят на гръцка служба, и казах:
- Нужда велика е да ида у дома си. (*Авт.* 1152-1156)

Както светецът се позовава на Бог при отхвърлянето на предложенията на дявола, така Пърличев, съответно стойностната система на национализма, се позовава на родината си (“у дома”). Той се отказва и от 35-те драхми “месечна пенсия”, която щяла да му изплаща Кралството Гърция в лицето на крал Отон, за да не се задължава пред гръците. (*Авт.* 1210-1211)

Релевантни са и двата идентични лапидарни разговори с председателя на журито и с университетските власти:

- От каква сте народност?
- Българин. (*Авт.*: 1125-1126, 1139-1140) ⁴

Явявайки се като българин, Пърличев отново подчертава лоялността си към своята народност и отхвърля гръцките изкушения.

9. Противникът (*Gegenspieler*)

Противникът – езичник или еретик – в житията може да е ярко изработено лице или множество слабо разработени лица. Те са явяват като ‘врагът’, олицетворението на злото. (Pratsch 2005: 170-

171) В *Автобиографията* не са езичници или еретици, но гърците в Атина или 'гъркоманите' в Охрид.

В Атина врагът е тълпата, която нарича минаващите костурски майстори "волове" (*Авт.* 896), или публиката, която първо се възхищава от победителя на поетическия конкурс, а после се отрича от него:

Те ме обичаха много и много повече от сина и брата, докле се надеваха, че в сърцето си ще дам место на гръцките идеи, на елинския дух. Но, като видеха, че аз обичам народността си повече от живота си, висчки, както по условию, ме изоставиха. (*Авт.* 1270-1274)

Индивидуализиран противник е поетът Теодорос Орфанидис, съперникът му в поетическия конкурс, който като негов професор по ботаника в университета го заплашва да го 'скъса' и го принуждава публично да 'признае' българската си народност (в отвореното му писмо от 30 май 1860, излязъл във в. *Авги*, брой 635.) В Охрид като противници се явяват Стефан Владиков, "най-влиятелний в Охрид чорбаджия,[...], гонител на све, что е българско" (*Авт.* 1303), митрополит Мелетий, "тоя Божи човек, който има строен стан и тънки пръсти, който лепо благославя и как бюлбюл Богу пее" (*Авт.* 1583-1585), охридските погърчени чорбаджии Зарчеви, Стружанчеви и други. Те образуват 'гръцката партия', при което 'гърците' (всъщност погърчените българи в Охрид) заемат същото място, което заемат езичниците или еретиците в житията.

10. Пастир и учител (*Hirte und Lehrer*)

Следващият топос, който споменава Прач, е дейността на светеца като пастир и учител. Пърличев и по-рано в *Автобиографията* си се спира на заниманията си като учител (*Авт.* 966- 1016), но го прави най-обширно когато описва участието си в политическите борби в Охрид. В житията се обръща особено внимание на светеца като проповедник или оратор (Pratsch 2005: 197) и като просветител или мисионер (Pratsch 2005: 201), тоест като разпространител на правата

вяра. И Пърличев изтъква заниманията си като учител и водач на националното движение:

(...) дълго ми в Охрид служене [като учител, R. D.], през което с помощта на Яким Сапунджиев побългарихме съвсем погърчения град Охрид. (*Авт.* 1324-1326) ⁵

Още от 1861 почнахме с Яким Сапунджиев народний подвиг. (*Авт.* 1379-1350)

Подвигът им се състои в разпространението на идеята за българско образование и боголужение вместо гръцко.

В дукия на Ангела Групчев, който служеше как читалище, се научих на българско четене и език. [...] Прочетохме Българска история и разказвахме в училището и по къщи, дето требваше, най-потресающите ѝ страници и мъченическата смърт на Миладинови. Често расправяхме на учениците и на родители им (но не всем), колко е труден елинският и колко по-сладко и по-лесно е да се учат на майчин си език. [...] Силно се Богу молахме: но и същевременно и работехме. Орахме ден и нощ да си приготвим почва за сеене. (*Авт.* 1389-1403)

А накрая успяват:

Сега веч народният дух беше развит и по околията. (*Авт.* 1487-1488)

Пърличев през 1860-те години произнасял многобройни речи, които не всички са запазени. В *Автобиографията* си, той обръща специално внимание на тях:

В изпитанията на таз година изрекоха се две пламенни против гръцкото духовенство слова, едното от мен, другото от Яким Сапунджиева.[...] Словата се изрекоха тога първо на майчин език. Радост и страх беха изображения на лицата на многобройните слушатели. [...] (*Авт.* 1449-1455)

11. Добродетелите (*Tugenden*)

Описанието на добродетелите на светеца е топос, който заема важно, но някак си ‘разпръснато’ място в житието, тъй като самият живот на светеца се явява като ‘изживяна доблестност’. Свързва се с различни събития. Най-важните доблести на един светец според Прач са: благоразумие, (*Klugheit*), справедливост (*Gerechtigkeit*), смелост (*Tapferkeit*), предпазливост (*Besonnenheit*) и други. (Pratsch 2005: 205- 206). За своите добродетели Пърличев осведомява читателите си на много места. Скъмността Пърличев демонстрира в увода към автобиографията си (*Авт.* 1-9), както и възразявайки на похвалите на състудентите си в Атина след победата на поетическия конкурс (*Авт.*: 1198-2002). Смелост проявява когато чичото на един ученик, когото Пърличев е бил, “мъж с необикновена сила и Голиадска ръст” (*Авт.* 1425-1426) , го заплашва с една откъртена от училищната библиотека дъска:

- Защо си ми го бил Якима?

Казах му причината.

- Не сакам да ми го биеш.

- Аз съм му татко: ако стори зло, пак ќе го бия.

Дъската падна от ръцете му. (*Авт.* 1432-1436)

Когато след произнасянето на двете “пламенни против гърцкото духовенство слова”, Яким Сапунджиев е повикан в хукюмата, Пърличев, готов за саможертва, му предлага той (Яким) да подаде неговото слово, а не своето. “(...) Аз не искам да гинеш ти за мене, но аз – за тебе: аз съм свободен, а ти фимилист. (*Авт.* 1472-1473)

Многократно Пърличев изтъква и своето чувство за справедливост. Той станал “най-буйний и страстний член на опозицията против аристокрацията”, “общий отмъстител за бедните”, който винаги бил “мразил, гонил и бил децата на богатите, на чорбаджиите и на учителите си, когато они постъпваха гордо със съучениците ми.” (*Авт.* 363-365)

12. Знамения (*Zeichen*)

Дейността на светеца се съпровожда от различни свърхестествени феномени като излъчването на светлина, появяването на гълъби, гласове ‘от горе’, благовонение, нетлеността на мъртвото му тяло и тем подобни, които подсказват за неговата святост. (Pratsch 2005: 213-224) В едно ‘светско’ житие като това на Пърличев, такива феномени естествено не се срещат.

13. Чудеса (*Wunder*)

Силата да върши чудеса е една от най-важните отличителни признаци на светец. (Pratsch 2005: 225-228) За разлика от светците в житията, Пърличев като ‘секуларизиран’, ‘национален’ светец не върши чудеса, а те му се случват, така че чудесата не липсват съвсем в разказа. Тъй като те са свързани с преживяванията му по затворите в Охрид и Дебър, ще ги коментираме като обсъждаме ‘страданията’.

14. Мъченичеството (*Martyrion und Homologia*)

Във всяко житие на светец-мъченик, централното място заема описанието на ‘страданията’ му. Чрез тях той ‘свидетелства’ (гр. *μαρτυρῶ*) за християнската си вяра. При това не е необходимо светецът да умре мъченическа смърт. Достатъчно е и свидетелстване чрез понесени гонения или страдания като постник или пустинник. (Pratsch 2005: 298-300) И в *Автобиографията* на Пърличев, описанието на неговите страдания по време на интернирането му в затворите на Охрид и Дебър през 1868 г. без съмнение е най-важната част на разказа, ако не и причината за написването му. Пърличев сам осведомява читателите си за това:

Досега можех да бъда кратък; се сърдех даже на перото си, дето не пише по-бързо – от сега краткостта е невъзможна: ще разказвам страдания. (*Авт.* 1503-1505)

И пак:

Като дотегнах досега на читателите си с излишна говорливост, дължен съм да им разкажа вкратце последващите ужасни събития. Но, колкото и да бъде кратък, трябва ми още доволно мастило, защото и материята е изобилна. (Авт. 2246-2250)

Макар че лежи по затворите не повече от един месец – от 27 ноември 1868 г. до Коледа същата година, а след това прекарва още три седмици при доста удобни обстоятелства в домашен арест при дебърския владика (до 16 януари 1869 г.) –, разказът за преживяното през това време заема около половина на целия обем на *Автобиографията* – нещо, което в една ‘нормална’ (авто)биография, която не следи примера на средновековното житие, не би се допускало. Чрез тези страдания, понесени поради съпротивата си против гърцизма, Пърличев свидетелства за своята лоялност към българския народ. В описанието на ‘страданията’ религиозните елементи както позиваванията на Бог и на Св. Климент и разни топосите от житийния жанр присъстват най-гъсто. Приликите между Пърличевата *Автобиография* и житието стават най-очевидни и отъждествяването на християнския светец с националния герой е най-силно.

При арестуването си Пърличев се обръща към майка си със следните думи:

– Майко! Не бой се. Тако ми Св. Климента, за малко време ще се свидиме. Никому зло не съм сторил. Чисто небе от светкавици не се бои. Това са Владикови клевети, които Бог ќе распръсне како дим. Бог и със здравице ќе ми те дари. Не ти велям с Богом, но до виждане. (Авт. 1552-1557)

Разговорите на Пърличев с арестуваните с него и с другите затворници са гъсто наситени от препратки към Бога (например Авт. 1567-1569, 1578). Като получи от останалия на свобода своя съратник Наум Филев стъкланка с ракия, казва: “– Благодаря. Бог да не допустне да му го връщам. (Бог не почу молитвата ми: днес Н. Филев гние в Битолската тъмница.)” (Авт. 1599-1601) И Филев като поставя

пред затворниците трапеза, пълна с ястия, те извикват: “– Пред Бога да ти се наиде.” (*Авт.* 1609-1610) А Пърличев му казва:

- Бъди ми благословен.
- Знаеш ли, че мъжко и женско тече у Св. Климентовия храм? Знаеш ли колко свещи горят пред Св. Климента за вашето спасение?
- Благодаря – казах, и се прекръстих. (*Авт.* 1617-1621)

Преди да почнат да вечерят, Пърличев кара затворниците да се молят.

– На! татко – казах на стареца, – преди да ручаме, помолитви се и напей се: Бог слуша молитвата на страдащите.

И му подадох стъкланката. Он я взе и помолитви: Св. Климент златен да платит всекому според работите (*Амин*), да ни крепи в верата (*Амин*), да извиштит куките на милостивите граждани, что ни наляли и напоили (*Амин*), да ги множит и славят (*Амин*), да чуват и вардят от зло нихни чеда, внуци и превнуци (*Амин*).

При тези думи космите ми се раскосмриха как четина, както да молитвеше некой светец, или просвещен священоначалник, проникнат от Св. Духа.

Он ми каза:

– Даскале, благослови – сърбна и даде стъкланката. (Бех на десната му страна.)

Взех я и молитвих:

– Господ Бог да ни чуват от зло (*Амин*), да не забораваат и да не забавят (*Амин*), да ни дадѣт сила да преносиме тегланата си (*Амин*), час по-бърго да спасит и нас и братия наши (*Амин*), Св. Климент да поднесит молитвите на стареца пред Божия престол (*Амин*).

Стъкланката от ръка на ръка с пронесе през всичките затворници, които молитвиха типически: “Както молитвихте, да бидѣт”. (*Авт.* 1635-1660)

И по-нататък изобилствуват религиозните елементи. Ястията били принесени “от християнска милост”, затворените земеделци били “благословенни”, Пърличев се обръща към тях като “християни”. (*Авт.* 1736) По този начин страдалецът за национална кауза придобива чертите на християнски мъченик.

Че Пърличев и неговите съарестанти страдат за национална кауза става ясно от разпирите с ‘противника– гъркоман’ – кичееца (жител на Кичево). След като Пърличев го пита, защо е “тъй обмотан с вериги”, и кичеецът отговаря, че го набедили, че убил съседа си, Пърличев без ясен повод го напада поради гъркоманството му, вкарвайки в разказа и главното олицетворение на злото, владиката Мелетий:

– Колкото и да се гърчещ, зная, че не си убийца; но камо ли гърците, всесилните твои гърци, да ти помогнат? Камо ти Мелетий, прехваления твой владика, тоя Божи човек, който има строен стан и тънки пръсти, който лепо благославя и как бюлбюл Богу пее? Малка ли сила има он пред хукюмата? Не може ли он да ти скръпи веригите? (Авт. 1581-1587)

Кичеецът продължава и по-нататък в епизода да играе ролята на ‘противника’. В даден момент всички затворници подред се молят:

Когато дойде редът на кичееца (Он беше на левата страна на стареца), он гръмко произнесе: “Богородица да дадит сила на цара и везира, на паши, аги, бегови и владици”.

– Да ти уста капне, кичеецу – рече старецът. – Твоята молитва е или много умна, или много лицемерна. (Авт. 1660-1666)

Гъркоманството на кичееца се окачествява като грях (в религиозен смисъл), зло, произлизащо от дявола.

– Да се помолим Богу, братия – казах, встанах и открих главата си. Всичките същото направиха, освен кичеецът. Изрекох “Отче наш”, после наредих затворниците на две чети и поделих на другата чета половината ястия. Всички се прекръстихме и седнахме.

– Аз не могах да встана – каза кичеецът. – Прангите ми тежат.

– Не ти тежат прангите, – рече старецът, – но ти тежат дяволът. (Авт. 1673-1681)

Гряхът на кичееца, че се гърчее и страни с ‘гръцката партия’, и друг път се представя като грях в религиозен смисъл. Пърличев казва за него:

Исус Христос се грижи повече за един грешник, нежели за 99 праведници. Тоя човек, между всички нас, е най-достоеен за съжаление: во всичкия си живот, он е ласкал големци. Все попусту! Де са неговите патрони да му помогнат? (Авт. 1743-1747)

А кичеецът като страдал от безсъние кичеецът, Пърличев, който “цела нощ дълбоко спал”, коментира:

– Опитай се съвестта, брате, да не си в нешто съгрешил. Безсънието е чедо на греха. Праведникът всекога леко спи. (Авт. 1757-)

Както гъркоманството на кичееца се окачествява като грях в религиозен смисъл, борбата на Пърличев против гъркоманството е подвиг, който го изравнява с християнски светец. Че делото му обаче не е религиозно, а ‘национално’, личи от проповядването му на ‘правата вяра’. Един от затворниците го пита:

– Даскале, син да ми си, каква е оная молитва, що казахте? И аз му изтъквах Господнята молитва.

– Милий Боже! Ми се чинит, че това е наш български език.

– Не! – му казах аз, за да не влизам в дълги разяснения, – това е руски език. (Авт. 1689-1695)

Друг топос от житията, който присъства в *Автобиографията* е разпитът от властите, при който светецът смело защитава вярата си, предпочитайки мъченическа смърт пред отстъпване. (Pratsch 2005: 300-306, 309-310) Разпитът в *Автобиографията* е предаден крайно стилизиран и напълно в духа на житието. В Охрид първо се привеждат три обвинения, които последователно се опровергават от Пърличев, при което защитата му се превръща в обвинение против обвинителите:

– Что ти требваше – каза А. Зарчев – да въведеш в Охрид българския език? Не ти ли аресваше ли елинският, през който си се просветил?
– Что ти требваше да се месиш в политически работи? – каза Х. Владиков.
– Что ти требваше да викаш против владиката? – каза Н. Стружанче.
(*Авт.* 1787-1793)

Следва монолог на Пърличев:

– Протестирам против тебе, господин Зарче: ти не ме гониш за друго, освен дето сега невъзможно ти е да изричаш велегласно по църквите гръцкото “Πιστεύω”, което си изустил, без да го разумяваш. Както си ме обичал, така и сега би ме обичал, ако можеше да изустуш българското “Верую”. Протестирам против тебе, господине Х. Владиков: просветил съм две твои деца, а ти ме гониш, защото явно ти съм казал, че ти, както и твоите другари, сте подкупени от владиката. – По-лесен е моят протест против тебе, господине Стружанче. Ти ме гониш, защото от парите си дадени Мелетия няма да вземеш ни лихва, ни капитал – от гонен калугер какво можеш взе? – Протестирам против Мелетия, който, както уби учителите ми, така иска и мене да ме убие. – Протестирам против мютесарифина, защото ме кани в Дебър, без да яви, кой ми е обвинителят. – Протестирам и против ребе, славнейший, защото ме плюващ, без да знаеш каква е вината ми.
– Остави българский език, – каза каймакаминът, – и сега те освобождавам.
– По-добре смърт. (*Авт.* 1819-1840)

Подобен разпит и подобно държане на Пърличев се повтарят и в Дебър:

Ме посадиха на истинтачния стол и поченаха ония нескончаеми писмени въпроси и отговори за име, презиме, звание, жителство, подданичество ... Че какво друго имаха да питат? Не знаеха ли тие невинността ми? [...] Тъй се минаха още осем ноци, в които държах седем последователни истинтаци. [...]

В седмия истинтак пашата се опита да ме заплаши. Изважда едно словце мое, писано на задимена хартия и изречено на изпитания, и ми казва гръмогласно:

– Сега те държа, бе яланджи!!

– Оооух! Отговорих и встанах (това “Оооух!” звучеше често в тъмницата и бех го научил).

– Тъй ли се отговаря на пашата? – ми каза писарят.

– И на Султана тъй бих отговорил, ако би ме нарекъл яланджи. [...]

– В това слово ти си казал, че народът не е дължен да плаща на владниците.

– Това съм казал, това казвам и това ще казвам. [...]

Тогава аз казах на пашата:

– Четири души гинем тука. Ако погинем аз и внук ми, да ти е пред Бога простено, но ако погинат брат ми и Сапунджиев, чедата им пред Аллаха ще викат против Вас. Ако сме виновати, погубете ну днес, ако ли не, Вие осквернявате Рамазана.

Пашата побледне. Стоех му над главата не как осъжден, а как съдия.

(*Авт.* 2585-2635)

И прощаването на народа с Пърличев, когато го откарват от Охрид в Дебър напомня подобни сцени в житията:

Тутакси, по заповед на каймакамина, ни отведоха на пространния пред хукюмата мегдан, дето беше се стекло множество народ. [...]

Народните сълзи течеха изобилни. [...]

От мнута на минута се множеха проводителите. Старци се забелезваха с юношеството и жени в мъжи. Дето минахме, по всичките врата и прозорци се виждаха насълзени лица: отечеството всекога чрезмерно наказва и чрезмерно обича. (*Авт.* 1841-1886)

После, дето минахме, срещнахме хора вдървени от ужаса и жалости, прилични повече на статуи, нежели на хора. Редки беха ония, что дързяха да ме хванат за ръка, или да кажар: “Господ да те куртулиса.” (*Авт.* 1998-2001)

В житията светци се отличават с умението си да предвиждат бъдещето и да вършат чудеса. Пророчество, освобождаване на невинни от затвора и предотвратяването на екзекуция на невинни

са често срещани ‘чудеса’, извършени от светци. (Pratsch 2005: 224-227, 261-262, 290) Чудеса Пърличев, разбира се, не върши, все пак му се случват. Той разказва, как Св. Климент му се явява в съня и му предрича скоро освобождение. Пърличев наемква на няколко места за помощта на Св. Климент при освобождаването му (*Авт.* 1552-1553, 1655-1657), така че топосите на пророчеството и чудното освобождение в *Автобиографията* не липсват съвсем.

Следното се случва по време на нощуването му в Мерсимбеговия хан, по пътя от Охрид за Дебър.

В критическите дни на живота, и когато хората били са най-випше разволнувани, снили им се снисица, които ясно им предсказвали, каква ги съдба очаква; същето се случи и тоз вечер. С телесните си очи не съм никога нищо видел толкова ясно, колкото онова, что видех тоз вечер с душевните очи. Яви ми се на съне един къс человек с пребела риза, белобрад, гологлав, плешив; гола сабя, светла как сълнце, блещеше в десницата му; махна с нея и пресече главното звено на веригите ми. В час се събудих, от радости ли или от живости на сновидението. (*Авт.* 2151-2162)

В Дебър, в присъствието на охридския кожухар Христо Чудов, който работел в Дебър и “много затворници поглеждал” (*Авт.* 2259-2260), Пърличев казва на внук си Георгий:

- Търпение, Георги! нека пострадаме малко. Сам Христос страдал за народ.
- Нема да страдате за много – каза Чудо, – тако ми Св. Клиемнта, ке се спасите.
- Да му имам милостта, и насъне ми се яви Он.
- Нема да заборава Он ни Вас, ни враговете ви. [...] (*Авт.* 2447-2453)

Последното съответствие между житието и пърличевата *Автобиография* е именно ‘божието наказание’ на обвинителите и мъчителите, което става след победата. (Pratsch 2005: 267) В *Автобиографията* четем:

Извъргнахме елинския език, когото беа пак възцарили в времето на мъките ни. Въведохме българския. Се появи ново мнение, ново стремление, нов живот. Антонали умре от яда. Изгнахме Мелетия. Жнахме онова, что беше отдавна сеяно. За кратко време от гонителите ни ни един не остана жив: всичи погинаха почти същевременно, както Пенелопините обръчници, на които орисницата беше обрекла да гинат всички в един ден. Правдата възтържествува. Победата беше съвършенна. (*Авт.* 2896-2905)

Прач отбелязва още топосите, свързани със смъртта на светеца (*Kapitel 15*, Pratsch 2005: 318-339), но те естествено в автобиография не могат да фигурират. На края на житието следва епилог (*Kapitel 16 Schlusstypik*, Pratsch 2005: 340-343). Пърличев само напомня още веднъж за ‘страданията’ си:

Но днес още, проста среща с който и да е жандарма, или просто нопомнювание звуковете на една арнаутска песен, която често звучеше в къшалата, ми причиняват тръпки, отвращение, ужас. (*Авт.* 325)

Можем да заключим, че повечето агиографски топоси, събрани от Прач в своето изследване за средновизантийското житие, се срещат и в *Автобиографията* на Пърличев. И редът, по който се явяват, е същият. Някои топоси липсват или присъстват не много убедителни, но основните топоси са представени.

В първото си изследване, посветено на агиографските елементи в *Автобиографията* на Пърличев, предложихме няколко обяснения за влиянието на житийния жанр върху тази творба. (Detrez 1988: 24-25) Посочихме роята, която изобщо житието е играла в развитието на автобиографията като жанр в славянските литератури. Допуснахме като обяснение и честолюбието на Пърличев, който искал, представяйки се като ‘мъченик’, да изтъкне своя дял в българското национално движение – теза, подкрепяна и от самопохвалствата на Пърличев (чрез устата на ‘българския му гений’) в ‘Мечтата на един старец’. Изобщо наблюдаме през XIX век една замяна на религиозната стойностна система с национална. (Детрез 1990) ‘Секуляризираното’ житие на Пърличев може да служи като

интересен пример на това развитие. Фактът, че Пърличев до края на живота си запазил едно до голяма степен преднационално религиозно съзнание (вж. Детрез 2001), също би могъл да обяснява влиянието, което оказвало на *Автобиографията* му средновековния жанр на житието. Настоятелните обяви на българската му идентичност и лоялността му към българския народ, каквито ги срещаме в 'Мечта на един старец' и *Автобиографията* и които не се намират ни при един друг български възрожденски мемоарист, очевидно служеха да убедят читателите му, но може би и самия него.

В настоящата студия се опитахме да привеждаме допълнителни аргументи за агиографския характер на *Автобиографията* на Пърличев. Трябва, обаче, да се подчертае, че Пърличев в творбата си и повторително се дистанцира от житието като жанр с иронически забележки като спавнението с "онзи безумно-горд калугерин" в увода (*Авт.* 2-6), с признанието, че в милостините, които дядо му събирал за затворниците, "може би, имаха значително участие и внучетата му" (*Авт.* 22-25), със съобщението, че всички се сърдеха на обожавания Димитър Миладинов "дето мърсеше (не постеше)." (*Авт.* 660) Някои особености на разказа се обясняват по-убедително чрез влиянието на съвременната на Пърличев романтична литература.

Като се чете *Автобиографията* с внимание за деликатното напрежение между разказаното и средновековния модел, тя се превръща в съзнанието на опитния, преплувал повече 'литературни води' читател от ХХІ век в неочаквано 'модерно' литературно произведение, вибриращо между трагизма на реалните събития и старомодната схематичност на средновековния модел с тънка 'софрониевска' самоирония.

Notes

1 *Автобиографията* (в оригинала *Автобиографията*) на Григор Пърличев е публикувана за пръв път в *Сборника за народни умотворения, наука и книжнина* 11 (1894), 364-403. Преприказана е многократно в България и Македония. Тук използваме изданието на Павел Орешков (1928), в което и редовете са номерирани. Посочваме местата в *Автобиографията* с 'Авт.',

последвано от номера на реда или на редовете. За другите публикации на Пърличев използваме изданието на събраните му съчинения (Пърличев 1980), което е по-достъпно.

2 *Балкан* излиза от 18 януари до 12 октомври 1883. Той е либерален, славянофилски и доста непопулярен вестник на правителството на руските генерали А. Н. Соболев и А. В. Каулбарс. (Боршуков 2003: 380-381.)

3 Самият Пърличев приписва това настроение на слабите си нерви и на поетическата си природа: “Бех разтръсен като поет, който гледа зло на света и не може да го търпи.” (Авт. 393-394). Отношението на Пърличев спрямо обществото носи и белези на романтизма, които някак си ‘осъвременяват’ житийния топос. Неговата поема *О Арматолос* е типичен продукт на атинската романтична школа.

4 Така се представят нещата в *Автобиографията*. От писмото на Пърличев от 28 юли 1860 до Константин Робев разбираме, че такъв разговор наистина се е водил. Пърличев в *Автобиографията* обаче представя нещата така, като че ли гръците са имало враждебно отношение към него заради българската си народност. Той твърди, че не получил венеца, понеже имената в *О Арматолос* не мирисели на гръцки. (Авт.: 278) В действителност, университетските власти били недоверчиви, понеже Пърличев не се самоидентифицирал по начина, посочен в регламента на конкурса. Фактът, че Пърличев не бил грък всъщност по-скоро допринасял до популярността му, тъй като едни самоявил се за грък българин подкрепял гръцките териториални амбиции в Македония. Няма съмнение, че е имало отрицателно отношение към ‘костурските майстори’, които, като минавали по улицата, ги наричали ‘волове’, но ‘българин’, готов да се погърчва, е бил предмет на ласкаво внимание, което Пърличев представява като ‘прилестяване’.

References

Баласчев, Г. 1897. *Биографически и книжовни чертици на Григор Пърличев*. София.

Боршуков, Г. 2003. *История на българската журналистика*. София.

Детрез, Р. 1990. ‘От религиозно до национално съзнание. Няколко наблюдения върху националното сямоосъзнаване на балканите’, *Literaturna misal* 34, кн. 5, 64-78.

Детрез, Р. 2001. *Криволиците на мисълта*. София.

Матов, Д. 1895. ‘Гр. С. Пърличев. Книжовно-биографични чертици’, *Български преглед* 2, кн. 4-5, 175-172.

Орешков, П. (1928). *Автобиография на Григор С. Пърличев*. София.

Пърличев, Г. 1980. *Избрани съчинения*. София.

Станчев, К. (1982). *Поетиката на старобългарската литература*. София.

Шапкарев, К. 1895. 'Няколко критически бележки върху обнародваните до сега материали по история на възраждането на българщината в Македония', *Български преглед* 2, кн. 9-10, 269-296.

Detrez, R. 1988. 'Агиографските елементи в "Автобиографията" на Григор Пърличев.' *Slavica Gandensia* 15, 17-26.

Marković, S. 1986. 'Umetnička i književno-istorijska vrednost Autobiografije Grigora Prličeva.' В: *Животот и делото на Григор С. Прличев*. Под редакцията на Г. Сталев и др.. Скопје, 14-19.

Pratsch, Th. 2005. *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit*. Berlin - New York.